

Tomasz Czarnecki

W sprawie naukowej etymologii terminu "szlachta"

Studia Germanica Gedanensia 18, 293-299

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tomasz Czarnecki

W sprawie naukowej etymologii terminu *szlachta*

0. Niniejsze rozważania stanowią próbę podsumowania badań autora artykułu nad naukową, tzn. językoznawczo-historyczną, etymologią polskiego terminu *szlachta*.

0.1. Artykuł ten nawiązuje do pierwszej większej rozprawy autora na ten sam temat, która ukazała się przed laty w *Studia Germanica Gedaniensia* 7 (Czarnecki 1999) i którą to publikację przyjął do druku Prof. dr hab. Marek Jaroszewski, ówczesny redaktor tomu 7 wyżej wymienionego czasopisma.

0.2. Tego rodzaju „dokończenie badań etymologicznych” dotyczących terminu *szlachta* właśnie na stronach Księgi Pamiątkowej dla Prof. dr. hab. Marka Jaroszewskiego z okazji Jego 65 rocznicy urodzin nie jest przypadkowe. Publikując swą pracę autor niniejszego artykułu pragnie w ten sposób wyrazić szacunek dla dokonań literaturoznawczych i kulturoznawczych Dostojnego Jubilata, a ponadto podziękować Mu za wieloletnią współpracę naukową i dydaktyczną, jaka istniała między Nim i Jego kolegami z Instytutów Germanistyki w Warszawie i Filologii Germańskiej w Gdańsku w latach 1967 – 2008.

1. Pochodzenie polskiego terminu *szlachta* było już, jak wiadomo, wielokrotnie przedmiotem badań zarówno językoznawców jak i historyków (zob. Czarnecki 1999: 113). Mimo wielu dyskusji toczonych na ten temat nie udało się naukowcom do dziś zaproponować jasnej i przekonującej etymologii terminu: Nie przekonują bowiem dotychczasowe interpretacje badaczy, zarówno te, które uważają wyraz *szlachta* za wyraz rodzimy (słowiański) jak i te, dla których jest to wyraz pochodzenia niemieckiego, nawiązujący do różnorodnych postaci wyrazowych tego języka.

1.1. Wszystkie dotychczas sformułowane etymologie *szlachty* jako wyrazu rodzimego mają charakter etymologii ludowej i z naukowego punktu widzenia nie przedstawiają zdaniem autora artykułu żadnych poważnych wartości. Chodzi tu między innymi o tego rodzaju objaśniania pochodzenia terminu jak o:

- a) „traktowanie” *szlachty* jako wyrazu-zestawienia złożonego z części *szla-
‘rzemień, uprząż’* + *-chta* ‘chęć’(zob. Kremer 1879: 504);
- b) interpretowanie tego terminu jako wyrazu związanego ze ‘sławą’; dery-
wat *szlachcic* pochodzi od czasownika *sławcić* lub rozumiany jest jako
sławcic (zob. Linde 1854: 591, Czarnecki 1999: 118, Ciechanowicz 2001:
206);
- c) wyjaśnianie pochodzenia wyrazu jako derywatu słów *Lech, Lechici, Le-
chy* co w skrócie można przedstawić: *szlachcic / ślachcic < zlehcic < lech
// szlachta < lachta < Lachy* (zob. Niesiecki 1839: I 430, Czarnecki 1999:
118, Ciechanowicz 2001: 206).

1.2. Najstarsze obce pochodzenie terminu miałyby zaś nawiązywać do wy-
razów języka niemieckiego mających rdzenie *-schlacht-* / *-schlag-* / *-schlecht-*.
Widoczne to jest w:

- a) interpretacji pochodzenia wyrazu związanego z niemieckimi słowami
Schlachter ‘rzeźnik’/ *Schlacht* ‘bitwa’(zob. Linde 1854: V 591, Czarnecki
1999: 118, Kremer 1879: 505);
- b) rozumieniu szlachty jako słowa utworzonego od wyrazu *Schlag* ‘droga’
i spokrewnionego z polskim zapożyczeniem *szlak* pochodzącym od tego
niemieckiego słowa (zob. Ciechanowicz 2001: 206);
- c) wyjaśnianiu etymologii terminu jako wyrazu pochodzącego od niemiec-
kiego wyrazu *Geschlechter* ‘grupy podłych ludzi’(zob. Linde 1854: V 591,
Czarnecki 1999: 119).

1.3. Natomiast powstałe w 19 wieku (zob. Szajnocha 1869: 217, Kremer
1879: 504) i wielokrotnie już modyfikowane naukowe próby wyjaśnienie po-
chodzenia *szlachty* sprowadzają etymologię tego terminu do postaci niemiec-
kich, tzn.: staro-wysoko-niemieckiego *slahta* / średnio-wysoko-niemieckiego
slahte / średnio-wysoko-niemieckiego *slehte* / średnio-wysoko-niemieckiego
geslehte / nowo-wysoko-niemieckiego *Geschlecht* (zob. następujące etymolo-
gie terminu: Brückner 1927: 550, Sławski 1981: 216, Łowmiański 1985: 611,
Bogucki 1996: 198, Bogucki 2001: 70, 121, 177 i inni badacze, np. Bielfeldt
1933: 245, Karszniewicz-Mazur 1988: 40, Czarnecki 1993: 130, Tymieniecki
1956: 330, Bratkowski 1998: 114).

Niedoskonałości tego rodzaju etymologii (trudności związane z właściwą
interpretacją zarówno fonetyki wyrazu, jak i jego znaczenia) były wielokrotnie
charakteryzowane w badaniach nad pochodzeniem terminu; mimo wszyst-
ko etymologie tego rodzaju wciąż są obecne w najnowszych opracowaniach
tematu, np. w najnowszych słownikach etymologicznych języka polskiego:
K. Długosz-Kurczabowej (2003: 483–484) i W. Borysia (2005: 604).

2. Autor niniejszego artykułu zajmował się problemem wyjaśnienia po-
chodzenia terminu *szlachta* już od początku swej działalności naukowej (zob.
Czarnecki 1966, Czarnecki 1967 i inne prace na ten temat wymienione w spi-
sie literatury na końcu artykułu).

2.1. W swoich studiach o niemieckich zapożyczeniach w języku polskim
T. Czarnecki przyjmował najpierw dla terminu samodzielne zapożyczenie ze

staro-wysoko-niemieckiego *slahta*, nie objaśniając jednak, jak można przy tego rodzaju źródła niemieckiego wytłumaczyć oboczność form polskich *ślachta* / *szlachta* (Czarnecki 1966: 17, Czarnecki 1967: 16, Czarnecki 1995: 260, Czarnecki 1996: 101). Potem zmienił on swój pogląd i wywodził polski wyraz *szlachta* ze średnio-wysoko-niemieckiej formy *slehte* (zob. Czarnecki 1993: 130); w tym wypadku także nie wyjaśnił on wszystkich osobliwości fonetycznych rozwoju zapożyczenia (tzn. rozwoju wyrazów *slehte* > *šlehta* > *ślachta* / *szlachta*).

2.2. W latach 1999 – 2000 powstały dwa dalsze artykuły T. Czarneckiego dotyczące etymologii terminu (zob. Czarnecki 1999, 2000), w których proponował on nowe źródło niemieckie dla samodzielnego zapożyczenia do języka polskiego: było to według niego średnio-wysoko-niemieckie *sleht* w grupie wyrazów *slehte edelleute* / *slehte ritter* oznaczających ‘zwykłych szlachciców czy zwykłych rycerzy, nie sprawujących żadnych urzędów’.

2.3. Na skutek krytyki historyka A. Boguckiego (2002) autor (zob. Czarnecki 2002, 2003) zmodyfikował swoją nową etymologię *szlachty* i zaproponował następujące interpretacje zapożyczenia tego terminu:

- a) Niemieckie źródło terminu *slehter edelman* zostało przejęte najpierw przez język czeski jako *šlechtny vladika*;
- b) W przeciągu czasu powstały w Czechach wyrazy:
 - 1/ *šlehta* w znaczeniach ‘zarówno przedstawiciel stanu jak i ogół ludzi tego stanu jak też cecha stanu’,
 - 2/ derywat *šlehtic* ‘szlachcic’;
- c) Podczas rządów Wacława II Czeskiego termin przyszedł do Polski w znaczeniu ‘przedstawiciel stanu’ i w późniejszym czasie rozwinęły się pozostałe znaczenia, tj. ‘nazwa stanu’ i ‘cecha tego stanu’;
- d) Fonetyka zapożyczenia polskiego odzwierciedlała przy tym osobliwości niemieckich gwar Krakowa i Poznania, które podobnie jak inne wschodnio-środkowo-niemieckie dialekty rozwinęły średnio-wysoko-niemiecką samogłoskę *e* do nowej postaci *a*.

3. W roku 2003 A. Bogucki raz jeszcze skrytykował nową modyfikację etymologii *szlachty* T. Czarneckiego:

3.1. Według niego nie było możliwe, żeby wyrazy *šlechta* i *szlachta* wywodziły się z niemieckiego przymiotnika *sleht*, ponieważ w czeskich zabytkach grupa wyrazów typu *šlechtny vladika* nie miała żadnych poświadczeń.

3.2. Nie zważając na wcześniej wymieniane trudności interpretacyjne etymologii natury fonetycznej i znaczeniowej A. Bogucki (2003) powrócił do „starej koncepcji” pochodzenia terminu, chociaż w trochę inny sposób próbował bronić zasadności swego poglądu.

3.3. Według tego badacza na początku 13 w. z niemieckich form *slahta* / *slehte* powstała czeska postać *šlechta* z tym samym znaczeniem co miały niemieckie źródła, tzn. forma ta oznaczała po prostu pojęcie równoważne ze słowiańskim wyrazem ‘ród’. Dopiero w 14 w. z tej to czeskiej formy rozwinęły się dwie postacie oboczne języka polskiego *ślachta* / *szlachta*, które podobnie

jak ich czeskie źródło odnosiły się zarówno do ‘szlachetnego pochodzenia’ jak i do ‘najwyższej warstwy rycerstwa’ (zob. Bogucki 2003).

4. Polemizując z poglądami A. Boguckiego T. Czarnecki (2004a, 2004b) dokonał ponownej modyfikacji etymologii szlachty:

4.1. Ustalił on, że niemieckim źródłem terminu jest grupa wyrazowa *slehte herren*; została ona zapożyczona do języka czeskiego w znaczeniu **barones Regni Bohemiae**, tzn. miała znaczenie ‘pierwsi królestwa Czech’ (ponieważ wyraz *slehte* odczuwany był w języku niemieckim tego obszaru jako równoznaczny z średnio-wysoko-niemieckim *frî*, tzn. określenia *frîe herren* i *slehte herren* funkcjonowały jako synonimy), a przy tym forma języka czeskiego *šlehta* powstała ze skrótu niemieckiego *slehte*.

4.2. Autor przyjął, że funkcjonująca w warunkach dwujęzyczności feudałów Czech czesko-niemiecka forma *šlehta* / *slehte* uległa z czasem wpływowi znaczeniowemu podobnemu jej fonetycznie wyrazowi niemieckiemu *geslehte* i w ten sposób rozszerzyła swój zakres użycia jako termin związany z grupami organizacji stanowej średniowiecza, tzn. z ich rodami i herbami.

4.3. Poprzez Śląsk termin ten dotarł według T. Czarneckiego – przypuszczalnie dopiero w drugiej połowie 14 wieku – do Polski jako *ślachta*; następnie w ciągu następnego wieku ustaliła się postać fonetyczna *szlachta* i w tej formie wyraz znany jest do chwili obecnej jako określenie stanu, który odegrał dużą rolę w historii Pierwszej Rzeczypospolitej.

4.4. T. Czarnecki stwierdził, że droga zapożyczenia *szlachty* do języka polskiego nie była tak prosta, jak wyobrażali to sobie wcześniejsi badacze tego problemu, i o tego rodzaju przejściu terminu można powiedzieć, że jest to pożyczka o charakterze „mieszanym”, pochodząca zarówno z języka niemieckiego – ze względu na postać fonetyczną wyrazu polskiego, jak i z języka czeskiego – ze względu na znaczenie formy *šlehta*.

5. W swym następnym artykule dotyczącym tego ważnego terminu historycznego T. Czarnecki (2007) wysunął dodatkowe argumenty przemawiające za jego wyżej sformułowaną modyfikacją etymologii.

5.1. Przyjął on, że formą czesko-niemiecką *slehte* / *šlehta* zaczęto się posługiwać po to, aby wyeliminować dwuznaczne czeskie określenie *kmet*, odnoszące się zarówno do poddanych króla: wolnych (średnio-wysoko-niemieckie *frî* / *sleht*) jak i niewolnych (czeskie *chlap* / polskie *chłop*): W najwcześniejszych zapisach przeciwstawiane są bowiem wyraźnie czeskie terminy *šlehta* i *chlapstvo*; (por. cytowane zdania z kroniki Dalimila z początku 14 w. przez A. Boguckiego 2003: 460: *Ostarale stříebro a zbožie šlechtu čini a často šlechtu chudoba chlapstvem vini. Když jest šlechta z chlapstvem zmiešena.*).

5.2. W ten sposób zapożyczony wyraz stał się według T. Czarneckiego najważniejszym określeniem czeskiej elity; i z czasem – po roku 1350 w związku z ustanowieniem w Rzeszy Niemieckiej tzw. ‘szlachty odwiecznej czyli rodowej’ (por. niemieckie terminy *Uradel* / *Geschlechtsadel*) został skojarzony z pochodzeniem tej grupy, tzn. z ich rodem i urodzeniem: niemiecko-czeskie

slehte / *šlehta* zaczęto dopiero w tym czasie łączyć z niemieckim *geslehte* i tym to wyrazem zastępować używane wcześniej rodzime *rod*; na początku 14 w., jak wskazują czeskie zabytki, oba te wyrazy mogły stać w tekście jeszcze obok siebie – por. cytowane w tym artykule (Czarnecki 2007: 134) zdanie: *Dnes vám jest čest v ruce dána, ač jedno budete chtieti svu šlehtu i rod pomneti*.

5.3. Do Polski termin ten mógł przyjść nie wcześniej niż w drugiej połowie 14 w., tzn. po roku 1350, początkowo, aby określać niemieckie *Geschlechtsadel* / *Uradel* i odróżniać ją od innych średniowiecznych *włodyków* (tzn. *scartabellów* odpowiadających niemieckim *Briefadel* i *włodykom* powoływanym tylko dla celów obronnych – sołtysów i poważnych kmieci – odpowiedników zachodniej grupy *Kriegsadel*), a ponieważ zasada rodów była w Polsce też najważniejsza dla określenia pozycji stanowej, stał się powoli w przeciągu 14 i 15 wieku powszechnym określeniem ‘urodzonych’ czyli właśnie ‘członków rodów heraldycznych’.

6. Pisząc artykuł na temat naukowej etymologii terminu *szlachta* autor pragnie na końcu tej pracy wysunąć jeszcze jeden dodatkowy argument za słuszością swych wywodów i w ten sposób podsumować swoje badania nad pochodzeniem tego wyrazu.

6.1. O słuszości powyższej etymologii (*slehte* / *herren* / > *šlehta* / *szlachta*) świadczy zdaniem autora niniejszego artykułu tekst zacytowany w Kronice Janka z Czarnkowa napisanej zaraz po śmierci króla Kazimierza Wielkiego po łacinie i przetłumaczonej na język polski; na uwagę zasługuje tu następujący fragment tekstu:

Ponieważ zaś w Królestwie Polskim, w sądach prawa polskiego, sądzono z dawnych czasów podług pewnych zwyczajów, które się bardzo skazyły, a przez różne osoby rozmaicie zmieniane, wprowadzały wiele podstępów i krzywd, przeto ten król, w żarliwej dbałości o sprawiedliwość, zwoławszy prałatów i szlachetnych panów z całego swego królestwa, odrzuciwszy wszelkie zwyczaje przeciwne prawu i rozumowi zgodne, według których sprawiedliwość mogłaby być wszystkim jednakowo i równomiernie wymierzana, za wspólną zgodą prałatów i panów, zawarł w piśmie dla zachowania na wieczne czasy.

6.2. Autor tekstu (ten fragment cytowany według Kosmana 2007: 83–84) określa członków rady królewskiej jako ‘prałatów’ i ‘szlachetnych panów’ (wyrazy wyróżnione w tekście inną czcionką). W nawiązaniu do znaczenia czeskiego wyrazu *šlehtic* ‘członek rady króla czeskiego’ (zob. Bogucki 2003: 468) można przyjąć, że w polskim dokumencie (w przekładzie polskim i chyba też w pierwowzorze łacińskim) dokładnie „odwzorowane” zostało pierwotne znaczenie niemieckiego zapożyczenia *slehte herren*, które mogło przecież pojawić się najpierw w Czechach jako **šlehetne* (*pany*), a potem w Polsce jako *šlachetni* (*panowie*) i szybko skrócone do wyrazu *šlehta* // *šlachta* / *szlachta* mogło wskazywać na ‘radę, którą zwoływał król dla swoich potrzeb’.

6.3. Rozwój znaczenia terminu *šlehta* / *szlachta* można więc wytłumaczyć w następujący sposób:

- a) Rada zwoływana była przez króla z ludzi tworzących tzw. elitę władzy, inaczej z „baronów Królestwa”, czyli ludzi, którzy odróżniali się jako grupa w ten sposób, że byli niezależni (*frî / sleht*) w odróżnieniu od niższych grup („niewolnych” chłopów).
- b) Kryterium pochodzenia, jakie zastosowano w tych krajach już później – w połowie 14 w. miało precyzyjnie określać granice między elitą państwa a innymi grupami próbującymi dostać się do ‘wybranych’ (gdyż także powoływani oni byli do celów obronnych królestwa); stąd też oczywiste było uściślenie znaczenia do ‘urodzonych’, tzw. ‘szlachty rodowej, odwiecznej’ (*Uradel / Geschlechtadel*).
- c) Potem termin *šlehtha / szlachta* zaczął odnosić się w obu krajach (w Polsce zapewne od 1374 r.) do całego stanu ‘rodów’. W Czechach w ciągu 15 w. wydzieliły się jednak z prawnie jednolitej *šlechty* dwa stany ‘panów’ i ‘władyków’ (podobnie jak w Niemczech z jednolitej grupy *Adel* powstały dwie odmiany tego stanu *Hochadel* i *Landadel*); w Polsce zwyciężyła prawna jedność szlachecka i od drugiej połowy 15 w. wszystkich, którzy wykazali, że należą do ‘szlachetnie urodzonych’, określał termin *szlachta*.

Literatura

- Bielfeldt H. H. (1933): *Die deutschen Lehnwörter im Obersorbischen*. Leipzig.
- Bogucki A. (1996): **Rycerz i panosza** w źródłach polskich XIV i XV wieku. W: *Spółczesność Polski Średniowiecznej*, t. VII., Warszawa, 165–200.
- Bogucki A. (2001): *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu*. Włocławek.
- Bogucki A. (2002): O pochodzeniu terminu **szlachta**. W: *Kopijnicy – Szyprowie – Tenariusze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza* 8, 373–380.
- Bogucki A. (2003): Jeszcze o pochodzeniu wyrazu **szlachta**. W: *Biskupi – Lennicy – Żeglarze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza* 9, 457–471.
- Boryś W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Bratkowski S. (1998): *Najkrótsza historia Polski*. Warszawa.
- Brückner A. (1927): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Ciechanowicz J. (2001): *Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Tom I: *Szlachta jako elita*. Rzeszów.
- Czarnecki T. (1966): *Widerspiegelung der ritterlichen Kultur in deutschen Lehnwörtern des Polnischen*. Karl-Marx-Universität, Semesterarbeit, Masch. Leipzig.
- Czarnecki T. (1967): *Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen*. Karl-Marx-Universität, Staatsexamenarbeit, Masch. Leipzig.
- Czarnecki T. (1993): Zur Chronologie der deutschen Lehnwörter im Polnischen. II. Entlehnungen aus dem Mittelhochdeutschen (1050–1250). W: *Studia Niemcoznawcze*, tom 7. Warszawa, 125–146.
- Czarnecki T. (1995): Die polnischen Lehnwörter aus dem Althochdeutschen und Altsächsischen. W: G. Lerchner/M. Schröder/U. Fix (red.): *Chronologische, areale und situative Varietäten des Deutschen in der Sprachhistoriographie. Festschrift für Rudolf Große*. Frankfurt/M. 255–262.

- Czarnecki T. (1996): Die ältesten Lehnwörter des Polnischen aus dem Deutschen. W: *Ślupskie Prace Humanistyczne* Nr 15 a , 77–106.
- Czarnecki T. (1999): O etymologii polskiego terminu **szlachta**. W: *Studia Germanica Gedanensia* 7, 113–142.
- Czarnecki T. (2000): Skąd pochodzi polski termin **szlachta**? W: *Mazowsze Pomorze Prusy, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza* 7 , 39–63.
- Czarnecki T. (2002): Uwagi o pochodzeniu terminu **szlachta** (1). W: *Kopijnicy Szyprowie Tenutariusze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza* 8, 381–388.
- Czarnecki T. (2003): Uwagi o pochodzeniu terminu **szlachta** (2). W: *Biskupi Lennicy Żeglarze, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza* 9, 435–455.
- Czarnecki T. (2004a): Uwagi o pochodzeniu terminu **szlachta** (3). W: *Mieszczanie Wasale Zakonnicy, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza* 10, 415–433.
- Czarnecki T. (2004b): Auf der Suche nach einer Etymologie des polnischen Terminus **szlachta**. W: Z. Bilut-Homplewicz/Z. Tęcza (red.): *Sprache leben und lieben. Festschrift für Zdzisław Wawrzyniak zum 60. Geburtstag*, Frankfurt/M., 85–94.
- Czarnecki T. (2007): **Szlachta – kmić – włodyka – pan – rycerz**. W: *Odkrywcy Pricepsi Rozbójnicy. Studia z Dziejów Średniowiecza* 13, Malbork, 131–152.
- Długosz-Kurczabowa K. (2003): *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Karszniewicz-Mazur A. (1988): *Zapóżyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*. Wrocław.
- Kosman M. (2007): *Polska w drugim tysiącleciu*. Tom 1: *Czasy narodu i państwa szlacheckiego*. Toruń.
- Kremer J. (1879): Niektóre uwagi nad źródłosłowem wyrazu polskiego **ślachta** – **szlachta**. W: *Dzieła Józefa Kremera*, tom XII: *Pisma pomniejsze*, Warszawa, 504–519.
- Linde S. B. (1854): *Słownik języka polskiego*. Lwów.
- Łowmiański H. (1985): *Początki Polski VI*. Warszawa.
- Niesiecki K. (1839): *Herbarz Polski*. I-X. Lipsk.
- Sławski F. (1981): **Szlachta**. W: *Język Polski* 61, 316–318.
- Szajnocha K. (1876): *Dzieła. Szkice historyczne*, t. II, *Nastanie szlachty i herbów w Polsce*. Warszawa.
- Tymieniecki K. (1956): *Pisma wybrane*. Warszawa.